

دستور تاریخی زبان فارسی

نوشته محسن ابوالقاسمی، ۱۳۷۵، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۴۲۶ ص، قطع وزیری، ۶۵۰۰ ریال.

نوشتن دستور زبان را پانینی Pānini در اواخر قرن چهارم پیش از میلاد مسیح بانوشتن دستور زبان سنسکریت آغاز کرد و از آن زمان تاکنون این مبحثی است که در تمام دنیا ادبا و زبان‌شناسان، هر یک از دیدگاه خود و با استفاده از روشهای خاص خود، بسیار بدان پرداخته‌اند. در زبان فارسی نیز پس از انتشار کتاب دستور سخن، نخستین کتاب آموزش زبان فارسی، به قلم میرزا حبیب اصفهانی در سال ۱۲۸۹ ه.ق. در اسلامبول،^۱ مقاله‌ها و کتابهای بسیاری در این زمینه به چاپ رسیده است. دستورنویسی در ایران، در آغاز کار از صرف و نحو عربی نمونه می‌گرفت و درباره‌ای موارد، قواعد دستور زبان فرانسه نیز مورد نظر قرار داشت. دستور زبان پنج استاد یکی از مشهورترین کتبی است که در این زمینه و با این روش تدوین شده است. اما انتشار چند مقاله در مباحث مختلف دستور زبان فارسی، به قلم دکتر پرویز ناتل خانلری در دهه ۱۳۴۰، و انتشار کتاب دستور زبان فارسی، از همان مؤلف در سال ۱۳۵۱، تحولی

۱. کلمه استانبول راترکان عثمانی به تحریف به اسلامبول (شهر اسلام) بدل کردند ← به فرهنگ معین.

سترگ در این زمینه پدید آورد و روش جدیدی بنیاد نهاد که به سرعت پا گرفت و شیوه دیرین را منسوخ نمود. در اینجا از کتاب نگاهی تازه به دستور زبان فارسی، از دکتر محمدرضا باطنی (۱۳۵۶)، نیز باید نام برد که دیدگاهی تازه را در این زمینه دربردارد. اما در زمینه دستور تاریخی زبان فارسی به جرأت می‌توان گفت که تاکنون کاری مستقل و منظم با این نام به هیچ زبانی نوشته نشده است و کتاب دستور تاریخی زبان فارسی نخستین اثر در این باب است که به زبان فارسی انتشار یافته است. کتاب کوچک پنج گفتار در دستور تاریخی زبان فارسی نیز که پیش از این به چاپ رسیده، از آثار مؤلف همین کتاب است. مؤلف از استادان فاضل و دانشمند دانشگاه تهران و یکی از بزرگترین صاحب‌نظران معاصر در زمینه تاریخ زبان، فرهنگ تاریخی و دستور تاریخی زبان فارسی است و آثار متعددی در این زمینه تألیف کرده است. ماده‌های فعلهای فارسی دری، ریشه‌شناسی و تاریخ زبان فارسی را از مهمترین کتابهای وی می‌توان برشمرد.

اثر مورد بحث، کتاب درسی دانشگاهی است و می‌تواند برای دانشجویان، دانش‌پژوهان و علاقمندان به پیشینه زبان فارسی، چگونگی تحول آن در طول تاریخ و بررسی دوره‌های سه گانه تحول و تکامل آن از دیدگاهی علمی و زبان‌شناختی منبعی سودمند و مفید باشد. بنابراین مؤلف (پیشگفتار کتاب، صص ۱-۲) کسی می‌تواند از این کتاب استفاده کند که کتاب تاریخ زبان فارسی مؤلف را خوانده و یا مطالب آن را از نوشته‌های مشابه آموخته باشد.

مؤلف در فصلهای دوازده گانه کتاب به توصیف زبان فارسی در هر یک از دوره‌های سه گانه: باستانی، میانه و نوین، و رابطه هر دوره با دوره پیش از خود پرداخته است. به همین جهت، هر یک از فصلهای کتاب در سه بخش: ۱- ایرانی باستان^۱، ۲- ایرانی میانه

۱. "در این کتاب قصد از ایرانی باستان، زبانی است که اوستایی و فارسی باستان از آن منشعب شده است. از ایرانی باستان اثری به جای نمانده است و محققان آن را به کمک اوستایی و فارسی باستان و زبان سنسکریت بازسازی کرده‌اند. بنابراین، قواعدی که زیر عنوان ایرانی باستان ذکر می‌شود آنهایی است که میان اوستایی و فارسی باستان مشترک است." (پیشگفتار کتاب، ص ۱).

غربی^۱ و ۳- فارسی دری تنظیم شده‌اند.

در فصل اول کتاب، دستگاه صوتی و ویژگیهای مصوتها، نیم مصوتها و صامتها در هریک از سه دوره ذکر شده (همراه بامثال) توصیف گردیده و رابطه آنها بایکدیگر بررسی و خلاصه شده‌است. این قسمت بادو نمودار صرف اسمهای مختوم به مصوت و صامت همراه است. در این فصل همچنین به تکیه و نقش آن در هریک از دوره‌های سه گانهٔ زبانی پرداخته شده است.

فصل دوم کتاب با عنوان "اسم"، به توصیف اسم از نظر صرفی و نحوی در هریک از سه دورهٔ مزبور اختصاص دارد. در این فصل مقوله‌های صرفی اسم به جامد و مشتق و عبارت و مرکب؛ معرفه و نکره؛ جنس؛ شمار و حالت دسته‌بندی شرح داده شده‌است. تفاوت‌های هر دوره با دوره‌های دیگر همراه بامثال مشخص گردیده و جای اسم در جمله از نظر نحوی با ذکر مثال مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته‌است.

فصل سوم کتاب به توصیف صفت از نظر صرفی و نحوی در هریک از دوره‌های سه گانهٔ زبانی پرداخته و بامثالهای فراوان در هر مورد همراه است. مقوله‌های صرفی صفت در این فصل، به ترتیب جامد، مشتق و عبارت و مرکب؛ جنس؛ شمار؛ حالت و درجات صفت (تفضیلی و عالی) تنظیم و صفت در جمله از نظر نحوی در مثالهای متعدد بررسی و مطالعه شده است.

فصل چهارم مختص توصیف و بررسی عدد در هریک از سه دورهٔ مزبور، از نظر صرفی (شامل اعداد اصلی، ترتیبی، کسری و توزیعی) و نحوی (عدد در جمله) است. در فصل پنجم ضمیر در انواع شخصی، موصول، پرسشی، مبهم، اشاره، ملکی و مشترک از نظر صرفی و نحوی در هریک از دوره‌های باستانی، میانه و نوین با ذکر مثال

۱. بنا بر گفتهٔ مؤلف، "قصده از ایرانی میانهٔ غربی در این کتاب، پهلوی اشکانی و فارسی میانه است. بنابراین، قاعده‌هایی که زیر این عنوان ذکر می‌شود میان پهلوی اشکانی و فارسی میانه مشترک است." (پیشگفتار ص ۱)

توصیف و بررسی شده است.

فصل ششم به توصیف و بررسی فعل در دوره‌های سه گانهٔ زبانی از نظر صرفی و نحوی اختصاص دارد. و در مقوله‌های صرفی ریشه، ماده، باب، وجه، زمان، شمار، شخص، شناسه، فعل مرکب، فعل کمکی، پیشوندهای فعلی، مشتقهای اسمی و صفتی، نشانه‌های نهی و نفی و استمرار و تأکید و عبارت فعلی دسته‌بندی شده و از نظر نحوی جای فعل در جمله و رابطهٔ فعل و فاعل همراه بامثالهای فراوان شرح داده شده است. همچنین در این فصل، که مبسوط‌ترین فصل کتاب است، ماده‌های مضارع و ماضی فعلهای اصلی و صورتهای مختلف صرفی افعال در قالب چندین نمودار برای روشن‌تر شدن مطالب آمده است.

در فصل هفتم کتاب با عنوان "قید"، توصیف قید از نظر صرفی و نحوی آمده است و مقوله‌های صرفی قید در ایرانی باستان و ایرانی میانهٔ غربی و فارسی دری در دسته‌بندیهای متفاوتی از نظر اصل، ساخت و معنی جای داده شده است. از نظر نحوی، نحوهٔ کاربرد انواع قیدهای نفی، پرسش، ترتیب، کیفیت و کمیت، زمان و مکان، تأکید، تأیید و تصدیق، شک و تردید، سبب و هدف و حتی قیدهای تفضیلی در جمله همراه بامثالهای فراوان مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل هشتم کتاب به حرف اضافه اختصاص دارد. در این فصل تفاوت‌های اساسی حروف اضافه بایکدیگر و موارد کاربرد آنها در هر یک از دوره‌های سه گانهٔ زبانی با ذکر مثال به صورتی مشروح مطرح شده است.

در فصل نهم حرف ربط در دو گروه همپایه‌ساز و پیرو ساز، در سه دورهٔ فوق‌الذکر بررسی شده است.

فصل دهم اختصاص به مطالعهٔ اصوات در ایرانی باستان و ایرانی میانهٔ غربی و فارسی دری دارد.

در فصل یازدهم واژه‌سازی در سه دورهٔ زبانی بررسی شده و انواع واژه‌ها در گروه‌های

بسیط، مشتق، مرکب و یا عبارت دسته‌بندی شده‌است. در این فصل همچنین انواع پیشوندها و پسوندهای نام‌ساز مورد مطالعه قرار گرفته و در چند فهرست آمده است. فصل دوازدهم که آخرین فصل کتاب است اختصاص به توصیف انواع جمله‌های ساده، مختلط، مرکب (شامل جمله‌های پیرواسمی، پیرووصفی، پیروقیدی و پیروشرطی) و جمله‌های معترضه دارد.

پس از آخرین فصل کتاب، نشانه‌های اختصاری فارسی و لاتینی و پس از آن کتابنامه آمده است. نظری اجمالی به کتابنامه حاکی از آن است که مؤلف علاوه بر منابع متعدد به زبان فارسی، از منابع بسیاری به زبانهای انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و روسی استفاده کرده است. در آخرین بخش کتاب معادل انگلیسی برخی از اصطلاحات فهرست شده است. به لحاظ چاپی کتاب دارای غلطهای متعددی است.

نکته شایان توجه آن است که مؤلف با اشراف و تسلطی که بر متون باستانی و میانه ایران و متون ادبی فارسی دری داشته‌است، در انتخاب مثال برای موارد بسیار متنوع و فراوان هر دوره زبانی، با ذوق و سلیقه خاصی مناسبترین شاهد را برگزیده است. بخصوص برای مثالهای فارسی دری در غالب موارد از نمونه‌های منظوم^۱ استفاده کرده است که طبیعتاً کتاب را از حالت جزوه خشک درسی خارج ساخته و آن را خواندنی و جذاب کرده است. البته موجزنویسی و نثر روشن و روان استاد را، که در تمام آثار ایشان از جمله این کتاب نیز به نحوی بارز و چشمگیر مشهود است، نباید از نظر دور داشت.

بدین ترتیب، استاد ابوالقاسمی که خود در تألیف همه مجلدات کتاب تاریخ زبان فارسی با شادروان استاد پرویز نائل خانلری همکاری و مشارکت مؤثر و فعال داشته‌است، اینک برای فارسی زبانان و دیگر علاقمندان به زبان فارسی و تاریخ آن، مجموعه غنی و سرشاری فراهم آورده است که جای خالی این مجموعه با توجه به فراوانی آثار

۱. در اینجا لازم می‌دانم که کتاب دیگری از همین مؤلف را با عنوان شعر در ایران پیش از اسلام ذکر کنم که بیانگر علاقه خاص مؤلف به شعر و کلام موزون است.

مکتوب برجای مانده از هر سه دوره زبان (نوین، میانه و باستانی) حقیقتاً در آموزش زبان فارسی و دستور آن و نیز دیگر زبانهای ایرانی سه دوره از دیرباز احساس می‌شده است و اینک دانشجویان را رهنمون است و استادان را به کار خواهد آمد.

توفیق ایشان را که از سالهای پیش در آموزش و پژوهش، به فرهنگ این مرز و بوم خدمت کرده‌اند و اینک چندی است که حاصل سالیان دراز تحقیق و تتبع خویش را در قالب آثار گرانبهایی در دسترس خوانندگان فارسی زبان قرار داده‌اند، آرزو کرده و نیز تداوم خدمات پربرکت و پرثمر استاد را.

زهرة زرشناس

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی